

Andorka Rudolf

XIII. SZOCIOLÓGIAI VILÁKGONGRESSZUS

Bielefeld, 1994. július 18–23.

A korábbi kongresszusokhoz hasonlóan most is kiválasztott az ISA vezetősége egy főtémát a kongresszus számára, ezúttal az esetben „Vitatt határok és változó szolidaritások” (Contested boundaries and shifting solidarities) címmel. Mi van a főcím mögött, miért döntött az ISA e téma mellett? Vitathatatlan szerepe volt ebben a közelmúlt évek világtörténeti eseményeinek, amilyenek egyrészt a hidegháború vége, a szovjet birodalom összeomlása, a Kelet-Európában és a világ más részein fellobbant nemzeti és vallásfelekezeti konfliktusoknak, másrészt a nemzetállamok feletti regionális egységek, elsősorban az Európai Unió megnövekedett szerepe és az a folyamat, amit a világ globalizálódásának szoktak nevezni.

A szociológia számára az Európában az elmúlt évszázadokban kialakult nemzetállamok sokáig a tudományos vizsgálat természetes egységei voltak. A társadalmi egyenlőtlenségeket, a politikai mozgalmakat, a deviáns viselkedés gyakoriságát stb. túlnyomó részben egy-egy ilyen nemzetállam keretei között vizsgálták és magyarázták. Ma viszont azt látjuk, hogy a múltban kialakult nemzetállamok meghatározó szerepe csökken, egyrészt nagyobb regionális egységekben, sőt világméretben bonyolódnak a társadalmi folyamatok, az államhatárokon túlnyúlnak a gazdasági, politikai és emberi kapcsolatok, másrészt újra nőtt a nemzeti társadalmaknál kisebb társadalmi közösségek szerepe. Ilyenek a nemzetiségi és etnikai csoportok, vallásfelekezeti közösségek, kistérségi és lakóhelyi társadalmak. Felfigyeltünk arra, hogy az egyén nem csak egy kitüntetett közösség, a nemzetállam, hanem mellette számos más, kisebb-nagyobb közösség iránt is érezhet szolidaritást.

A világkongresszus tehát tükrözte a világ szociológiájában az elmúlt években megfigyelhető szemléletváltozást, amely a nemzet, az etnikum, a vallás iránti érdeklődés megerősödésében nyilvánult meg. Ezt úgy is felfoghatjuk, mint egészséges ellenreakciót a marxista elmélet egyoldalúságaival szemben. Eszerint ugyanis, mint jól tudjuk, a gazdasági alapok a meghatározóak, az olyan tudati jelenségek, mint a nemzeti érzés, az etnikum, a vallás a gazdaságtól függő felépítményhez tartoznak, ezért csupán másodlagos jelentőségűek lehetnek. A marxizmus szerint a társadalom szerkezetének alapvető egységei az osztályok, hozzájuk képest a nemzeti és etnikai, valamint vallásfelekezeti csoportok jelentősége elhanyagolható, annál is inkább, mert fokozatosan el fognak tűnni. Az elmúlt években azonban ennek az ellenkezőjét kellett — sokszor nagyon fájdalmasan — meg tapasztalni: a nemzeti, etnikai és vallásfelekezeti konfliktusok sok helyütt kiéleződtek, miközben sok szociológus azt állítja, hogy az

osztálytudat gyengül. Ezt különösképpen drámai módon aláhúzta az, hogy nem csak a boszniai véres konfliktus zajlik közvetlen szomszédságunkban, hanem éppen a kongresszus idején került sor a ruandai népirtásra. Reggelenként és esténként drámai képeket lehetett látni a televízión a milliós nagyságrendű ruandai menekülthullám nyomorúságáról.

A két plenáris ülés előadásai a főtémát járták körül különböző nézőpontokból. T. K. Oomen először azzal a kérdéssel foglalkozott, hogy mennyiben beszélhetünk a világ globalizálódásáról, a határok általános leépüléséről. Hangsúlyozta, hogy a szegény országokból a gazdagokba irányuló nemzetközi vándorlásnak nagyon kemény határok állják az útját. Hasonlóan nehezen átjárható határok választják el egy-egy társadalmon belül a kirekesztett társadalmi csoportokat a társadalom egészétől, például az Egyesült Államokban a feketéket és indiánokat, Indiában az érinthetetlen kaszt tagjait. Az idegenek és kizsáoltak iránt való nyitottság és segítőkészség példaként említette az irgalmas (angol fordításban: „jó”) samaritánus bibliai történetét, aki kész volt a tőle etnikailag idegen embertársán azonnal segíteni. Rámutatott arra is, hogy az emberek közötti határok leépítésének feltétele az élet és a társadalom különböző dimenziói közötti határoknak, a különböző tevékenységek és intézmények autonómiájának az elismerése. A vallási fundamentalizmus és a szekuláris totalitarizmus egyaránt hajlamos ezeket az autonómiákat tagadni, és a vallási vagy a politikai szféra totális uralma alá hajtani a társadalmi élet más területeit.

N. Luhmann viszont azt fejtegette, hogy a 20. században a rétegződés, a társadalmi egyenlőtlenség helyett a befogadás (inclusion) és kirekesztés (exclusion) vált az emberi társadalmak központi problémájává. Ez pedig a funkcionális differenciálódással függ össze, azzal, hogy társadalmainkban igazságtalan rétegződés létezik. Más szóval nem a kizsákmányolás és az elnyomás, hanem az elhanyagolás a modern társadalmak legsúlyosabb problémája. Az elhanyagolás és kirekesztés — amelyet globális méretekben is értelmezhetünk — okozza a személyi és társadalmi, etnikai vagy vallási identitás felfokozott vágyát egyes csoportokban.

A. Touraine némileg másképpen látja a globális világtársadalom kialakulását. A világ szerinte a fogyasztás és a kommunikáció autópályái által összekötött elkülönülő gettókba áll, az utóbbiakat sok esetben autoritárius módon kormányozzák, vagy káosz és háború uralkodik bennük. A piac világméretű győzelme egyidejűleg kirekesztettséget hoz létre, ezek annál fájdalmasabbak, minél inkább érvényesül az az individualista álláspont, hogy a piaci viszonyok veszteségei maguk felelősek sikertelenségükért. A jövő világméretű társadalmában el kell ismerni az egyének és csoportok jogát arra, hogy saját kultúrájuk szerint alakítsák életüket, ez védheti meg a társadalmi racionalizáció káros mellékhatásaitól. A „szabadság, testvériség, egyenlőség” helyett a „szabadság, különbözőség, szolidaritás” hármas jelszót javasolta.

W. J. Wilson az amerikai nagyvárosokban az etnikai kisebbségek, szegények, elesettek által lakott városrészek népességének kirekesztettségével foglalkozott. Úgy látta, hogy az európai nagyvárosokban még nincs hasonló fokú nagyvárosi szegregáció, de az ilyen irányú tendencia jeleit már látni lehet. Kíváncsi lenne, hogy az

európai országokban elkerülni az Egyesült Államokra jellemző nyomornegyed-szegregációt és az ezzel járó igen súlyos társadalmi problémákat.

A záró plenáris ülésen, amely mintegy összefoglalta a kongresszus tanácskozásait S. B. Eisenstadt arról beszélt, hogy a nyugat-európai és észak-amerikai régió kívüli országokban az elmaradottság, a gazdasági függőség és a kiegyensúlyozatlan fejlődés következtében a demokratikus intézmények gyengék, nehezen képesek betölteni alapvető funkciójukat: a különböző érdekek közvetítését és integrálását. S. E. Ibrahim megkérdőjelezte S. Huntington-nak azt a közelmúltban kifejtett tézisé, hogy a következő évszázadban a civilizációk — egyebek között az európai és a mohamedán civilizáció — közötti küzdelmek, sőt háborúk fogják a világ történelmét meghatározni. A mohamedán kulturális hátterű országok társadalmi nagyon változatosak, korántsem általános és szükségszerű a vallási fundamentalizmus uralma bennük. Én magam, aki két hiányzó előadó helyére léptem be N. Smelser kérésére, arról beszéltem, hogy Kelet-Közép-Európában az elmúlt évtizedek totalitárius és autoritárius politikai rendszerei egyrészt igen merev határokat hoztak létre az országok között, és azokon belül a társadalmi csoportok között, másrészt minden „állam alatti” szolidaritás lerombolására törekedtek, ezért a határok leépítése és a civil társadalmi szolidaritások újjáépítése különösen akut feladat (*Magyar Nemzet*, 1994. augusztus 18. 14. old.).

N. J. Smelser négy nagy forradalmi folyamatot különböztetett meg a mai világban. Ezek: 1. a gazdasági növekedés a piac-orientált kapitalizmus alapján, 2. a demokratikus forradalmak harmadik hulláma, az 1974. évi portugáliai forradalomtól a volt Szovjetunió területén és Kelet-Európában végbement politikai átalakulásokig, 3. a szolidaritások és identitások forradalma, más szóval a régió, valláson, fajon, etnikumon, nyelven, nem és életstíluson alapuló „nemzeteken-aluli” szolidaritások megerősödése a nemzeti szolidaritások rovására, 4. a környezeti forradalom, annak a gondolatnak a térhódítása, hogy a természeti környezetet védeni kell a fenntartható fejlődés érdekében. A négy forradalom közös gyökere az egyéni akciók és választások megnövekedett szerepe. Ugyanakkor ellentmondások is vannak közöttük. A kapitalizmus világméretű győzelme állandósítja a nemzeteken belüli osztályok és csoportok közötti, valamint a nemzetek közötti szélsőségesen nagy egyenlőtlenséget. A világkapitalizmus kifejlődése és a „nemzeteken-aluli” szolidaritások újraerősödése felülről és alulról sorvasztja a nemzetállam szuverenitását. A gazdasági növekedés a természeti környezetet veszélyezteti. „Egyszóval — mondta N. Smelser — a kongresszust lezáró gondolataim nem különösképpen vidámak. Ez azonban érthető, mert a világ sem különösen vidám ebben a pillanatban. Egy azonban biztos. Mi, szociológusok a stratégiaiilag legjobb helyzetben vagyunk azok között, akik a társadalmi világot meg akarják érteni, e megértés alapján definiálni akarják és e definíció alapján meg akarják határozni a fejlődés irányát. Hacsak fel nem adjuk történelmi küldetésünket, azt fogják tőlünk várni és azt várjuk el mi is magunktól, hogy megtaláljuk az értelmét ennek a zavarba ejtő világnak és ezáltal részei legyünk a világ vezetésének, amikor ez a világ megpróbál megbirkózni az általa létrehozott gazdasági, politikai és társadalmi realitásokkal.”

Egyetlen résztvevő természetesen képtelen beszámolni a kongresszuson történelekről, arról, hogy milyen érdekes előadások hangzottak el 6 szimpózium, 47 kutatási bizottság, 7 munkacsoport, 6 tematikus csoport ülésein, valamint a 16 ad hoc ülésen. Ezért az alábbiakban — természetesen azoknak az üléseknek az alapján, ahol jelen voltam — két témakörre összpontosítva adok képet a programról. Ezek: 1. a főtémával kapcsolatos előadások, 2. a Kelet-Európára vonatkozó előadások.

A nemzeti szolidaritással és identitással igen sok ülésen foglalkoztak, ami jelzi, hogy ez a témakör a korábbi évtizedes elhanyagoltságból hirtelen a szociológiai érdeklődés középpontjába került. Az előadások nagyon különböző, sőt ellentmondó tényeket és értelmezéseket mutattak be. Nekem különösképpen érdekesnek tűnt E. Tryakiannak az a megállapítása, hogy jelenleg és várhatóan a közeljövőben is a nemzetek esetében nemcsak „naplementének”, hanem „napkeltének” is tanúi vagyunk és leszünk. A nemzeti szolidaritás-érzés fellángolásának példái között említette Nagy Imre és mártírtársai újratemetését.

J. Beckford a vallással foglalkozó ülésen fejtette ki, hogy korábban sokan jóskolták a primer társadalmi kapcsolatokon, közöttük a vallási közösségen alapuló társadalmi szolidaritások háttérbe szorulását a szekunder kapcsolaton alapuló szolidaritásokkal szemben. Ezt az állítást és a kétféle kapcsolat szembeállítását azonban eltúloztának tartotta, és azt hangsúlyozta, hogy érdemes lenne alaposabban kutatni a vallás szerepét a társadalmi szolidaritás és az identitás megteremtésében.

Miközben a nemzeti és etnikai, valamint vallási identitás szerepe legalábbis nem csökken, sőt, egyesek szerint nő, nem kevés szociológus az osztályszolidaritás gyengülését figyeli meg különböző fejlett országokban. A vita az *International Sociology*-ban, az ISA folyóiratában indult meg egyfelől Clark és Lipset, másrészt Hout és szerzőtársai, valamint Pakulski tanulmányaival, és a kongresszuson is folytatódott. A Társadalmi Rétegződés Kutatási Bizottság egy teljes ülést szentelt a kérdésnek. S Hradil az V. szimpózium keretében tartott előadásában három nagy paradigma egymásra következését írta le a 20. századi szociológiában: 1. a század elejétől az 1960-as évekig a „vagyon paradigma” uralkodott, a vagyoni és jövedelmi különbségekben látták a társadalmi szerkezet és az egyenlőtlenségek legfontosabb dimenzióját, 2. az 1970-es években a „jóléti paradigma” került előtérbe, amely a társadalmi indikátor fogalomra támaszkodva többdimenziós jólét-fogalmat használt és szubjektív mutatókkal, közöttük az elégedettséggel is vizsgálta a rétegződést, 3. legújabban a különböző életstílusú csoportokat tekintik a gazdag és modern társadalmak tagozódása legfontosabb kritériumának.

A nemzeti és etnikai, valamint vallási csoportok és az osztályok a makroszintű szolidaritás és identitás alapjai, ugyanígy a család a mikroszinten megnyilvánuló szolidaritás és identitás kerete. Mint minden korábbi világkongresszuson, a Családszociológiai Kutatási Bizottság programja a leggazdagabbak közé tartozott, a látogatottság igen nagy volt, ugyanakkor a családra vonatkozó álláspontok nagyon nagy mértékben különböztek egymástól, sőt ellentmondtak egymásnak. A két szélső álláspont — egyrészt, hogy a család fokozatosan elhal és eltűnésre érdemes intéz-

mény, odáig, hogy a család a makrotársadalom egészséges működéséhez elengedhetetlenül szükséges intézmény, és a családi értékek reneszánszát figyelhetjük meg — között a legkülönbélebb nézeteket hallhattuk az előadásokban és vitákban. Nekem azonban úgy tűnt, hogy a többség egyetért abban, hogy a családi együttélés formái erősen változnak és pluralizálódnak, de a család intézménye rendkívüli tartósságot mutat, és a „két szülő+gyermek” típusú család változatlanul a leggyakoribb tényleges családforma (legalábbis a legtöbb felnőtt életének egy hosszú szakaszában), és hogy — amint F.-X. Kaufmann mondta — a modern társadalmak „strukturálisan kíméletlenek” a gyermekes családokkal szemben, nagyon nagy mértékben és talán egyre inkább megnehezítik a gyermekvállalást és nevelést.

A II. szimpózium a piacok és az államok viszonyát vizsgálta a megváltozott körülmények közt. A jóléti politikával foglalkozó ülésen P. Flora kiemelte, hogy a jóléti politikák a nemzetállamok keretei között alakultak ki, a nemzeti szolidaritás érzése képezte az alapját annak, hogy a társadalom egyik része hajlandó volt adójával és társadalombiztosítási járulékfizetéseivel a társadalom másik részét anyagilag támogatni. Kérdésesnek látta, hogy a nemzetállamoknál nagyobb keretekben, például az Európai Unióban ki lehet-e rövid időn belül alakítani az egységes jóléti szolgáltatásokat és az ehhez szükséges szolidaritás érzését. M. Kohli vizsgálta az állam, a piac és a családok egymáshoz viszonyított szerepét a nemzedékek közötti transferekben, az idős emberek megélhetésének biztosításában. Szkeptikusnak tűnt azt illetően, hogy az állami szerepvállalás ezen a téren lényegesen csökkenthető. Ezen az ülésen hallottam először az Európában honos két jóléti politikai koncepció igen találó elnevezését: 1. a „stockholmi szociáldemokrata” és 2. a „brüsszeli funkcionalista” orientáció megkülönböztetését.

Nem lehet azon csodálkozni, hogy a kongresszuson igen sokan — nem csak a rendező ország, hanem más országok előadói is — foglalkoztak a volt szocialista országok átalakulásával, hiszen az ezekben lezajló viharos változások mintegy „szociológiai laboratóriumot” kínálnak a kutatóknak a tendenciák és összefüggések megfigyelésére, az elméleteknek empirikus adatokkal való ellenőrzésére. Egy kétrészes ad hoc ülés a változások globális leírására és értelmezésére tett kísérletet (Gratoff, Krause—Headey, Illner, Campeanu, Andorka—Kolosi). A megfelelő témájú szimpóziumok és kutatási bizottsági ülések tárgyalták a társadalmi szerkezet (Shkaratan, Machonin—Tucek, Zagórski), a jövedelemeloszlás és szegénység kérdéseit (Vecernik, Tschernina, Kutsar, Khakulina, Warzywoda—Grotowska, Kutsar—Trumm), az új vállalkozók osztályának jellemzőit (Tholen, Lazic, Kostova, Bolcic), a mobilitást (Róbert—Sági, Krymskowski, Domanski, Treiman, Ganzeboom), az elégedetlenséget és más attitűdöket (Feistritzer et al, Ogris) stb. A sok kutató és kutatás, amely Magyarországgal és a környező országokkal foglalkozik, arra enged következtetni, hogy a szociológia hozzájárulhat majd az itt zajló változások jobb megértéséhez, így a szociológusok teljesíteni fogják azt a küldetésüket, amelyről Smelser beszélt a fenti idézetben.

A kongresszus mellett üléseztek a Nemzetközi Szociológiai Társaság vezető testületei is. Megválasztották a Társaság új elnökét, éspedig első alkalommal az új választási szabály szerint: nemcsak az egyes országok szociológiai társaságainak küldöttei, hanem a kutatási bizottságok küldöttei is egy-egy szavazatot adhattak le. Kis többséggel — a 15. század óta végbement gazdasági és társadalmi fejlődéssel foglalkozó könyvsorozata alapján nemzetközileg ismert — I. Wallerstein amerikai szociológust és társadalomtörténészt választották elnökké D. Bertaux francia szociológussal szemben, aki a társadalmi mobilitás terén végzett kutatásairól, azon belül is az egyéni és családtörténeti módszer elterjesztéséről közismert a nemzetközi szociológiában.